

Hrotko Timur

Paragazdasági gondolat kísérletek

Elmélkedés egy ember- és környezetbarát gazdasági rendszerről

A „virtuális” szó a köztudatban és a tudományban való meghonosodását követően fontos retorikai és szemléleti szerepet kezd betölteni a valós világ értelmezésében. A „virtuális valóság” vizsgálata elvezethet a hagyományos világ mindennapi jelenségeinek újraértékeléséhez, majd a „virtuális–valós” kettősség viszonylagosságának felismeréséhez, a gondolathoz, hogy a virtualitás az egyének és a társadalmak életének mindig is része volt, a valóságként megélt és elkönyvelt élet jórészt látszólagos, képzelt (mondhatni mítoszi), és viszont – a képzet a virtuálissal való azonosulásakor valósággá válik. Következésképpen az informatikai forradalom hozta kibernetikus virtuális valóság lehetőségei beágyazódnak a valóság és a virtualitás hagyományos hétköznapi átlapolódásába.

E posztmodern, relativista szemlélettel már könnyebb alapvető kritikai támadást indítani a modernista világszemléletre épülő gazdasági berendezkedés ellen. Kritikára az alábbiak adnak lehetőséget.

(1) Az irányadó gazdaságértelmezésért felelős közgazdaságtudomány¹ egyelőre képtelen arra, hogy megszabaduljon a nagyravágyó modernista világból fakadó racionális modellalkotási kényszertől, mely mindmáig kedvez a mítoszalkotásnak.

(2) A mai fejlett gazdaságok központi hajtómechanizmusa a túlfogyasztás, amelyet a mesterséges kereslet szül, s ez roppant mód károsítja a természeti környezetet és a számítások szerint végül globális természeti katasztrófát okozhat.

(3) A globalizálódó túlfogyasztói berendezkedés erősen ideologikus alapokon nyugszik, lényegét tekintve fiktív szükségleteket és hasznosságokat honosít meg a társadalmakban, ráadásul beszűkült tudatú polgárokat² és általában igénytelen szellemiséget kultivál.

(4) A gyakorlatban gazdaságként értelmezett jelenség- és rendszerhalmoz sem tartalmilag, sem strukturálisan nem tükrözi megbízhatóan a gazdasági élet bonyolultságát, torzán és hézagosan engedi értelmezni az értéktelenség viszonyait, a folyamatok mozgatóerőit, a gazdaság társadalmi beágyazottságát.

¹ A közgazdaságtan kritikus megítélésekor elsősorban a tömegesen oktattott, valamint az intézményesen hasznosított – úgymond konvencionális – gazdasági gondolatrendszert tartom szem előtt.

² Polgáron a társadalmi kontextusban értelmezett egyént értem.

Megállapíthatjuk, hogy a jelenlegi gazdasági berendezkedés sem nem fenntartható a környezetkárosító hatása miatt, sem nem fenntartandó hamis értékirányultsága okán, továbbá gyakorlati tartalmában nem azonos a róla ápolt formalizált képzetrel. E három ítélet közül a természeti környezet károsodását illeti a legnagyobb figyelem, mert objektív fenyegető körülményt tartalmaz. A túlfogyasztási ideológia kritikája viszont ezen írás szubjektív vetülete, tükrözve a fenti gondolatmenetet, miszerint a valóságként elfogadott jelenségek részben kreáltak. Megkísérlem szemléltetni, hogy részben fikatív és mitikus az a világkép, amely azt tételezi, hogy gazdasági berendezkedésünk racionális és előnyös az emberek számára, s megfelel a valós társadalmi viszonyoknak.

Az úgymond humanista szempontból nemkívánatos gazdasági berendezkedéssel szemben jelen írásban egy inkább minőségi, emberközpontú berendezkedés főbb értékelési szempontjai le lehetők fel, ezek pedig – a túlfogyasztás kritikájához hasonlóan – szubjektívek.

A záró fejezetekben megtalálható egy vázlat a gazdasági berendezkedés módosítására és egy gondolat kísérlet a gazdasági környezetterhelés virtualitással való kiváltására. A lehetséges alternatívák igényes elcmzése a jelen írásnál fajsúlyosabb vállalkozás lenne. Ahhoz viszont bátorító adalékként itt meg tudjuk állapítani, hogy a volt keleti tömb országainak kapitalista berendezkedésbe való gyors átmenete mintát szolgáltatott a radikális megvalósításra. Tehát gondolhatjuk, hogy a nyugat-európai gazdasági átalakulás lassú, szerves, evolúciós változata nem az egyetlen járható út. Jelen írás célja, hogy gondolatmeneteket kapcsoljon össze és sajátos kritikai keret adjon egy alapvető kérdéskör további tárgyalására.

Intro

A megszokott dolgok természetesnek tűnnek, a szokatlanok viszont könnyen megkérdőjeleződnek. De ha ez így van, akkor feltehetjük, hogy eljön az idő, amikor a „ma” lesz közneveltség tárgya, vagyis néha nem árt a „mát” is megkérdőjelezni.

A közgazdaságtan mindmáig ellenáll az irracionalitás, illetve a nem formális racionalitás mechanizmusainak, e mechanizmusokat periférikusnak tekintve nem emeli be az elméletbe.³ A közgazdaságtan a modernizmus radikálisabb irányzatait képviseli azzal, hogy racionális, rendszerezett és formalizált modellre vetíti a valóságot. Mi több, bármikor képes hadrendbe állítani egy kurrens strukturált modellt, melyen keresztül rendszerezi, magyarázza, majd befolyásolja a gazdaságot. A társadalomtudomány más ágai jó ideje nagyobb békében élnek az irracionalitással. Bár a határterületet képező mendzsenttudományok megkísérlik összeegyeztetni a gazdasági raciona-

³ Természetesen vannak kivételek, lásd például Hámori (1998).

litást az emberi irracionalitással, egyelőre nem ejtettek kozmetikázhatatlan sebet a gazdaságtan racionális kereslet-kínálat paradigmáján. A kialakulóban lévő digitális/virtuális/információs gazdaság pedig további racionalizációt hozhat magával, hiszen egy újabb rendszerezett konstrukciót ültet a gazdaság testébe. Ennek következtében egyrészt tovább növekedhet a gyakorlati formalizáltság, másrészt hatékonyabb strukturáltság alakulhat ki az automatizálás és a formalizálás révén, harmadrészt pedig – megítélésem szerint – bekövetkezik a gazdasági rendnél stabilabb paragazdasági viszonyok egy újbóli alkalmazkodása, immár az új keletű virtuális réteghez is.

A paragazdaság fogalmának meghatározásához a következőképp juthatunk el. Tegyük fel, hogy a közgazdaságtan és a valóság viszonya hármias rétegződésű, van

- egy gazdasági modell (szimbolikus réteg),
- a gazdaság formalizált rétege (retorikai réteg) és
- a valóságos gazdasági komplexitás (tartalmi réteg).⁴

A *szimbolikus* rétegbe a gazdaságról alkotott tudományos modellek, a döntéshozók által (és általában a közvélekedés által is) osztott rendszerezett mentális konstrukciók, ideológiák tartoznak. A *retorikai* rétegbe sorolhatjuk a formális gyakorlatban gazdaságként értelmezett jelenség- és rendszerhalmozatot, amelynek fogalmaival, szabályaival és hiedelmeivel a gazdaság szereplői a hivatalos gyakorlatot egymás felé közvetítik. A gazdasági modellek és a gazdaság formalizált rétege vitathatatlanul vetületei egymásnak. Azt azonban már közgazdasági túlzásnak, voltaképp mítosznak tartom, hogy a gazdaság formalizált rétege képes volna visszatükrözni, reprezentálni a gazdasági viszonyok *tartalmát*. Számos, a valós gazdasági alakulást meghatározó erő és struktúra kívül esik a sematikus gazdasági leírás, a formális gyakorlati tárgyalás és a normatív mechanizmusok körülményrendszerén.

A gazdaság formalizált rétege nem fedi le a szignifikáns tartalmi struktúrákat, s ennek nem mond ellent, hogy a formális struktúrák kétségtelenül képesek mérni a gazdaság általuk kiragadott tartalmát, sőt évről évre befolyásolják is azt. Ennek absztrakt magyarázata az, hogy a két réteg közötti strukturális áttérképezési mintázatok stabilak és képesek spontán módon egymáshoz csiszolódni – annál is inkább, mivel a gazdaság szereplői formálisan teljesítendő játékszabályokként fogadják el a formális struktúrákat. Lényegében emberek és csoportok a mindennapi praktikáikban térképezik át a tényleges gazdasági gyakorlatuk összetettségét hivatalosan elismert gyakorlattá. Így képesek meghatározó, önálló életet élni a konvencionális gazda-

⁴ Sem a rétegzés, sem a gondolatmenet nem köthetőek konkrét irodalmi forráshoz. Az itt bemutatott szemléleti konstrukció hipotetikus, azonban – meggyőződésem szerint – meglehetősen kézenfekvő, és így a további tárgyalás keretétül szolgál.

ságtan mai paradigmáján kívül, a paragazdaság részeként, az olyan jelenségek és rendszerek, mint a korrupció, a szürke- és a feketegazdaság, a fiktív teljesítmények, az image-fogyasztás, a kereslet manipulációja, a gazdaságot átszövő interperszonális hálózatok, az irracionális magatartás, a politikai érdekek, a munka és a fogyasztás igényessége és a természet védelme.

Tartalom és forma meg nem felelésének (inkongruenciájának) számbavétele különösen fontos lehet a gazdasági berendezkedés átalakulásának vizsgálatakor és az átalakítás lehetőségeinek elemzésekor.

Az átalakulás – az objektív fenyegetés okán – leginkább a természeti környezet védelme miatt indokolt. Feltétlenül szükségesnek látszik, hogy megvizsgáljuk a természeti erőforrásokat gátlástalanul felélő és környezet-szennyező jóléti társadalom gazdasági berendezkedésének átalakítási lehetőségeit. E vizsgálatot segítheti a hagyományos közgazdasági szemlélet által eddig figyelmen kívül hagyott paragazdasági körülményrendszer számbavétele is. A környezetvédelem (maga is speciális paragazdasági körülményként) eddig csak akkor vált a mai közgazdasági szemlélet mintázatában érzékelhetővé, ha például egy gazdasági tevékenység közvetlen, módszeres és számítható természeti kárt okozott, ha a kár költsége a kárelhárítás költségként beemelhető (internalizálható) volt, vagy ha az intézményi keretrendszer követelményévé lett, vagyis amikor a környezetkárosítás megfoghatatlan költségű externáliából racionális piaci vagy szabályozási tényezővé lépett elő. Mindeközben a berendezkedés hajtómotorja, a túlfogyasztási ideológia elháríthatatlanná teszi (determinálja) a környezetellenes gyakorlatot. Következésképpen, komolyan véve az apokaliptikus scenáriót – tudniillik hogy a gazdasági növekedés visszafordíthatatlanul katasztrófa felé sodorja az emberiséget, és hogy a mai trendnek nincs fenntartható pályája – két lehetséges utat értelmezhetünk: a fogyasztás átemelését a természeti környezet szempontjából semleges, virtuális körülményekbe és/vagy a berendezkedés környezetbaráttá alakítását elsősorban a túlfogyasztás csökkentésével.

Környezeti szempontból leginkább semlegesnek a virtuális valóságot tarthatjuk, hiszen az a közeljövőben viszonylag csekély anyagi és energetikai ráfordítás árán egyre tökéletesebb valóságélményben részesítheti az embereket. Így egyrészt szimulálható az interperszonális és a fizikai valóság, illetve az anyagi fogyasztás és a szolgáltatások igénybevételének élménye,⁵ másrészt létre fognak jönni a virtuális lét speciális formái, amelyek az anyagi környezetben való időtöltés és fogyasztás alternatíváivá válhatnak, némiképp megszabadítva a természeti erőforrásokat a túlfűtött kereslet terhelésétől.

A modern jóléti berendezkedés környezetbaráttá alakítása csak a berendezkedés lényegének, mondhatni ideológiájának gyökeres átalakításával le-

⁵ A túlfogyasztás ideológiájában a fogyasztást értelmezhetjük élményszerzésnek is.

hetséges. A környezetterhelés méregfogát venné, ha kialakítható volna egy olyan berendezkedés, mely (a bővülő fogyasztáson alapuló növekvő gazdaság perpetuum-mobilé-hoz hasonlóan) hosszú távon is működőképes lenne, ám stagnáló termelési volumenek mellett is a pozitív társadalmi dinamika élményét biztosítaná a polgárainak. Ez a vízió azonban nemcsak a „fejlett” világ gyakorlatában alkalmazott makrogazdasági tanok szempontjából tűnik extrém doktrínának, hanem a polgárok bővülő fogyasztásra kondicionált pszichikumát is sértené.

Ha pedig igaz az, hogy számos, a gazdasági valóság alakulását meghatározó erő és struktúra kívül esik az akadémiai és intézményi gazdaságértelmezés és -kezelés hatáskörén, úgy igaz lehet az is, hogy (amint ezeknek a paragazdasági erőknél és struktúráknál a meghatározó valósága sikeresen működött egy adott formális játéktérben /mellett/, úgy) a társadalom termelő és fogyasztó szférájának e lényegi viszonyai átemelhetők egy másik játéktérbe (például a csökkentett vagy virtualizált fogyasztás terébe) is, stabilizálva az átmenetet. Erre szolgál bátorító példaként Kelet-Európa és Oroszország társadalmi-gazdasági átalakulásának története az elmúlt 15-20 évben.

Gernot Grabher és David Stark például arra mutatnak rá, hogy a piacgazdaság kialakulásával meghonosodó „nyugati típusú” szervezeti formák és intézmények mellett a szocializmusból örökölt lokális és ágazati interperszonális hálózatok továbbra is megtartják gazdaságszervező súlyukat, illetve rekombináns, újraszerveződő szervezeti formákon keresztül is átmentik magukat az új viszonyok közé (Grabher–Stark [1996]). A rögzült személyes kötődések és szubjektív preferenciák ugyan ellentmondanak a steril verseny piac eszméjének, s számos esetben azonosíthatók a káros korrupcióval, a bennfentességgel és a belterjességgel, de a bizalomnak és a felelősségnek is forrásai. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a rögzült személyes kötődések minden társadalmi formációban igen fontosak, így ezek alkotják az objektív gazdasági valóság egyének, csoportok és szervezetek közötti szövetét is.

Kelet-Európa országaiban kétszer is radikálisan megváltozott a társadalmi-gazdasági berendezkedés a XX. században. A „szocialista” rendszer felváltása a „szabadversenyessé” rendszerrel ugyan megrázkódtatásokkal járt, de nem torkollott katasztrófába. Fetisizálni kell-e akkor a „fejlett” világ szerves fejlődési modelljének hagyományát, attól tartva, hogy a társadalmi-gazdasági berendezkedés alapjait módosító beavatkozások esetleg beláthatatlan következményekkel járnak? Hiszen feltehetjük, hogy a hivatalos vagy formális szemszögből törekenynek tűnő gazdasági valóságot az e szemszögből kevésbé látható stabilizáló struktúrák és erők védik.

Ha a szerteágazó antiglobalista retorika talán még nem is szolgáltatlegendő indokot a fogyasztói társadalmak radikális megreformálására (és ezek a mozgalmak még mindig a hagyományos nyugat-európai szerves fejlődés

keretében módosítják a társadalmi öntudatot⁶), a környezeti katasztrófa elkerülésének igénye már kétségtelenné teszi, hogy radikális lépéseket kell tenni.

A továbbiakban kísérletet teszek a konvencionális gazdaság-értelmezés viszonylagosságának egy sajátos bemutatására, az alternatív berendezkedés minősítésére alkalmas humanista szempontrendszer felvázolására, a mai gazdasági valóság néhány tarthatatlan elemének kritikájára, valamint két megoldási irány vázlatos értelmezésére. A mai, megkérdőjelezhető elmélet és gyakorlat helyett a hagyományos humán értékek előtérbe állításával vál-lalható és működőképes alternatívák körvonalazhatók. Az alternatívák olyan mértékben bélyegezhetők utópisztikusnak, amilyen mértékben idealizáltként kritizálható a mai gazdaságról alkotott közvélekedés.

A közönséges virtualitás

A gazdaságértelmezés viszonylagos voltának bemutatásához vizsgáljuk meg elsőként a virtuális és a valóságos viszonylagosságát, vagyis az ezek mindennapi átfedéséről szóló feltételezést!

Mint ahogy jelen szöveg a gazdasági értelmezésben és gyakorlatban a modernizmust, valamint az általa központi fogalomként tett racionalitást vitatja, érdemes pillantást vetni az emberi valóság egy olyan – a modernista racionalitás számára kevésbé nyilvánvaló – vonatkozására, mely a technológia töretlen fejlődése által a jövőbeli gazdasági valóság terévé is válhat. Ez a tér, az úgynevezett virtuális valóság, melynek technológiai változata a mai ember számára szinte ijesztően racionális infrastruktúrában jön létre, egyúttal a hagyományos racionalitás által támasztott több korlától teheti mentessé mind a társadalmi, mind a gazdasági viszonyokat. Gondoljunk például a kereslet-kínálati posztulátumok által periférikusként kezelt korlátlan kínálat piacának lehetőségére,⁷ mely az elenyésző költséggel sokszorozható elektronikus/virtuális jószágok térnyerésével válik fajsúlyossá (ilyen manapság a többszörösíthető szoftver)!

A virtuális valóság röviden akként jellemezhető, hogy az ember konstruált – a fizikait szimuláló vagy a fantázia szerint kiterjesztett – környezetben, eseménytérben is létezhet, mely akarattalosan vagy passzívan jön létre. A *virtuális* jelző azt fejezi ki, hogy a valóság a hagyományos valóságéhoz hasonló jelenségekkel és intézményekkel bír, mégsem azonos azzal (like but not); a virtuális dologgal való találkozás tapasztalatai hasonlóak a hagyomá-

⁶ Ahogy az 1968–69-es tiltakozómozgalmak esetében is történt.

⁷ A hagyományos gazdaságtan, a szűkös erőforrások miatt, többnyire korlátolt kínálatot feltételez.

nyos dolog esetéhez, de a virtuális dolog kibernetikai és mentális konstrukció, ezért nem azonos a hagyományos, valóságos dologgal.⁸

A fogalmat ma elsősorban azokra a jelenségekre vonatkoztatják, melyeket az információs-kommunikációs technológia (ICT – Information Communication Technology) révén teremtenek. Ezt a fajta virtuális valóságot nevezük a továbbiakban „technológiai” vagy „kibernetikusnak”. Az ilyen *virtuális valóság* (VR – Virtual Reality) ICT alapokon létesített kibernetikus mesterséges környezet, melyet az érzékszervek útján vele kölcsönhatásba kerülő egyén (aktor) elsődleges, észlelt környezetként, valósidejű valóságként él meg. Mivel a VR elidegeníthetetlen sajátossága az interaktivitás, az aktor közvetlenül befolyásolhatja is ezt a megélt valóságot, melyről itt úgy beszélhetünk, mint az egyén által megtapasztalt környezet minél teljesebb szimulációjáról.

A társadalom és a gazdaság jelenségeiről kezdetben nem vagyunk képesek érvényes ítéletet alkotni, nehezen értelmezzük a látottakat, vallja *Polányi Mihály*. Mi a fontos, és mi a lényegtelen, mi zaj csupán, és mi az információ? A technológiai virtualizáció értelmezése ezért is bonyolult ma még; az informatikai alapú jelenségeknél sajátos „analfabétizmus” nehezíti még a kutatókat is a jelenről való ítéletalkotásban, mivel „misztikus” számítógépet látnak lényegesnek az új emberi praktikák helyett.

Míg a virtualitást általában a jelen, még inkább a jövő technológiai hozadékaként értelmezzük, addig fontos az is, hogy lényeges vonásait a hagyományos, közönséges jelenségekben is felismerjük. Ehhez *Nyikolaj Karpickij* fiatal orosz filozófus és kultúrakutató adja a legizgalmasabb megközelítést.⁹

Karpickij a virtuális valóság magában való jellegét az időbeliség (temporalitás) sajátosságain keresztül vizsgálja (Karpickij [2000]). A közvélekedéshez hasonlóan ő is veszélyesnek tartja a technológiai virtuális valóságban való létezést. Értelmezésében a veszélyt az jelenti, hogy a virtuális idő-tér és a valós idő-tér eltérnek egymástól. A virtuális idő származékos

⁸ Minősíthető kezdetlegesnek a szemlélet, mellyel a kibernetikai alapokon jelentkező virtuális jelenségeket a hagyományos dolgokhoz viszonyítjuk, hiszen a cyber konstrukciókon belül létrejönnek újabb – másodlagosan virtuális – dolgok, melyeket nem lehet majd elsődlegesen, a hagyományos jelenségek sémáival, terminusaival, vagyis módosult hagyományos dolgokként értelmezni. Így a mai ember a hagyományos világ megjelenési formáit szimulálja a kibertérben, de a virtuális környezetet egyenrangúnak megtapasztaló új nemzedékek már nem szorulnak majd rá az asszociációra. (Mint ahogy a modern színházi dráma sem szorul valóságimitáló díszletekre.) A virtuális jelenség nem feltétlenül akar hasonlítani a valós világhoz, teljes egészében is a képzelet szülöttje lehet.

⁹ Karpickij gondolatrendszerében és következtetéseiben fontos, hogy a szerző keresztény alapokon áll.

jellegeből fakad a szakaszossága, valamint a lineáris ok-okozati lánc korlátaitól való függetlenedése.

Karpickij vizsgálatának tárgya a temporalitás, az időbeliség: az idő terjedése és a dolgok viselkedése a haladó időben. A számunkra realitásnak számító, általa „konstansnak” nevezett valóság időbelisége folytonos: a megmásíthatatlan múlt eredményezi a jelent, és a dolgok a jelen pillanatban kerülnek egymással kölcsönhatásba. A jelen állapotok megmásíthatatlan ok-okozati viszonyban vannak a múlt láncszerű eseményeivel, állapotaival, ami a lineáris oksági viszonyrendszer alapja. Az emberi akarat – ha megengedjük, hogy van szabadsága – csak a jövő állapotokat befolyásolhatja.¹⁰ A jelen a múlt terméke, a jövő pedig a jelen determináló peremfeltételeinek és az emberi akarat tevőleges megnyilvánulásának a terméke. A valós világban az ember mérlegeli a lehetőségeket, majd megállapodik valamelyiknél; az így bekövetkező újabb jelenben nem tud „undo” vagy „rollback”¹¹ módszerrel élni. Az események csak abban az esetben visszafordíthatók, ha a következő jelen-jövő lépésben új állapotként előállítható az eredeti állapot minden lényegi tulajdonsága. Ez azonban igen ritkán fordulhat elő ott, ahol, úgymond, egyetlen szó sem marad nyomtalanul.

A technológia virtuális világában viszont erre lehetőség nyílik. A virtuális valóság jelentős része szintén determinisztikus keretrendszer, de a kereteken belül az egyén szabadon rendelkezhet saját virtuális létével, akár a múltat is megváltoztathatja. A lineáris okság rendje felborítható, és a nemkívánatos eseménysorok is megszüntethetők – esetleg anélkül, hogy ennek következményei lennének a konstans valóságban. A virtuális valóság állapota nem folytonos, hanem diszkrét, hiszen kezdete és vége akaratlagosan állítható elő, eseményei megismételhetők, újrajátszhatók.

Megítélésem szerint Karpickij gondolatmenetének fő hibája, hogy eltekint az ember szociális lény mivoltától, hiszen csak az individuum és egyéni virtuális valósága viszonyát (a monitor előtt ülő embert) vizsgálja. Holott, mint emberi konstrukció, idővel a virtualitás is elkerülhetetlenül közös szociális térré lesz, benne a virtuális szituációk társas jelenségek lesznek, melyeket a résztvevők emlékezete továbbra is rögzít (amíg a szociális tudat a konstans világ része marad és nem manipulálható).¹² A virtualításban megtett lépések nyomot hagynak az érintettekben, továbbra sem vonhatók vissza maradéktalanul.

Karpickij az emberi álmokat is vizsgálja, mivel az álomvilágot is származékos valóságnak tartja, melynek egyes jellemzői rokon vonásokat mu-

¹⁰ Ez egyszerűsítés, de a valóság interpretatív megközelítése tovább bonyolítaná a témát s nem lenne összhangban Karpickij gondolatmenetével sem.

¹¹ Undo – a felhasználói, rollback – az adatbázis-kezelő számítógépes alkalmazásokban a visszavonás művelete, az előző állapot teljes helyreállítása.

¹² Az írás végén egy ilyen világgal foglalkozunk.

tatnak a virtuális léttel. Az álmok az ember valós élményeiből és világképéből születnek. Állapota diszkrét a folytonos konstans valóságéhoz képest, egyes történések később változatlanul vagy módosultan visszatérhetnek. Az álomban kibontakozó okság gyakorta nem lineáris. Ráadásul az álom jellemzően irracionális, abban az értelemben, hogy a megélt események ellentmondhatnak álombeli előzményeiknek, illetve a fejlemények hozzák létre az őket igazoló előzményeket.

Vajon mint származékos, mesterséges valóság a mítoszvilág is egy fajtája a virtuális valóságnak, kérdezi Karpickij egy másik tanulmányában (1999), majd nemleges választ ad, arra alapozva, hogy a mítoszi valóság nem interaktív és célja a konstans valóság allegorikus ábrázolása. Ellenben saját megítélésem szerint a mítosz, azáltal hogy társadalmi jelenség, a virtuális valósághoz hasonlóan alkalmas eszköz a konstans valóságtól való elidegenedéshez, és a társadalom elitje is tetszés szerint manipulálhat e közös hiedellel az aktuális érdekek mentén.

Karpickij megközelítésében akár szépirodalmi művek olvasásakor is teremthető az egyénben egyfajta virtuális valóság, ha elfogadjuk, hogy a nyelvi üzenetek jelentős átalakulással állnak össze képzelt világgá az olvasó agyában, illetve igaz az, hogy a mű írója által teremtett valóság döntő mértékben kiegészül a befogadó egyén belső, hozzáadott képzetével. Az eredeti mű egyedi és önálló valóságképzetté áll össze az egyén képzetében, függetlenül a szerző eredeti elgondolásától.

Ezt továbbgondolva megállapíthatjuk, hogy a modern alkalmazott művészetként is értelmezhető reklám a szépirodalomnál még sokkal közvetlenebbül aknázza ki a befogadóban kialakítható származékos valóság inspirálásának lehetőségét. A marketingstratégák és a reklámszövegírók által kreált image, lényegében számos asszociatív kapcsolat által, a fogyasztók csoportos és egyéni képzelt világába épülve, illetve azt aktívan manipulálva hat. Az egyéni, de a kollektív tudat is hordozza a virtuálisan kreált és a telekommunikáció útján terjesztett képzetet, mely a marketingüzenet hordozója. A „beültetett” üzenet befolyásolja a vásárlási szituációt, vásárlásra ösztönöz, majd a fogyasztási helyzetben is növeli a termék élményét, erősíti a következő vásárlás esélyét (lásd például Pelevin [2000], különösen a Che Guevaramonológót). Vagyis a klasszikus közgazdasági tanítást és ezen újszerű értelmezést vegyítve elmondhatjuk, hogy az ebben a fajta virtuális valóságban kreált hozzáadott érték kiegészíti egy termék hasznosságát, mégpedig úgy, hogy a megnövelt hasznosság piacosiható ellenértéke nagyobb profíthoz (és/vagy más jelentős előnyökhöz) juttatja a kínálati oldalt.

A közgazdaságtan mint a képzelt gazdaság elmélete

A képzelt és létező valóság egymás mellett élése, egymásba való beágyazottsága következtében a valóság értelmezése is viszonylagos (értelmezési

relativitás). Minél kevesebb úgymond objektív ismerettel rendelkezünk a valóságról, annál kézenfekvőbb a hiányzókat képzetekkel pótolni, majd a képzeteket valóságként elfogadni. Így a leíró és a normatív közgazdaságtan is mindmáig szívesen él mítoszokkal, azaz olyan konstrukciókkal, amelyek némileg hasonlítanak a mítoszokban teremtett konstrukciókhoz.

A mítosz a valóság allegorikus parafrázisa, ahol a képzelt szereplők úgy cselekszenek, ahogy a teremtőjük megálmodta, miközben az események a valóság történéseit, vélt logikáját tükrözik. A mítosz modellt teremt a valóság lényegének magyarázatához. Mítoszokat eredendően abban a korban teremtett az emberi tudat, amikor a démoni világ meseszerű ábrázolása közvetlenül értelmezhető üzenetet hordozott a szocializálódó, kialakuló tudatú egyéneknek. De a mai világban is sokszor talál a mitikus valóságmagyarázat kedvezőbb fogadtatásra, mint a komplex konstans valóság körülményes, tudományos igényű értelmezése. Mindig a mítosyszerű egyszerűség jegyében kezdjük ábrázolni a nehezen szintetizálható jelenségeket, s csak később jelennek meg a színen azok, akik olyan eszköztárat vonultathatnak fel a jelenség magyarázatára, mellyel modelljüket tudományosan is elismertetik. A mitikus modell viszont akár túl is élheti a tudományosat, hiszen még a „fejlett társadalmak” polgárainak többsége számára is az egyszerű, képszerű magyarázat nyújt gyakorlatban hasznosítható ismereteket, illetve bír nagyobb magyarázóerővel. Az ezt közvetítő bulvársajtó és populáris média, valamint az intellektuális táplálékra természetüknél fogva vágyó emberek ezen a retorikai színvonalon találhatnak egymásra.

A hollywoodi sztárok filmbeli szereplésükkel, valamint a bulvársajtóban leképzett magánéletükkel modern mitikus lényekként élnek a globalizált társadalmak tudatában. Az „amerikai álomként” hivatkozott mítosz a szórakoztatóipar és a populáris média révén kerül kapcsolatba a fogyasztói társadalom polgáraival, majd ösztönzi a gazdaság optimista értelmezését és megélhetővé teszi a társadalmi haladás élményét.¹³

Ami a közgazdaságtan mítoszait illeti, emblemikus példa a Phillips-görbe¹⁴ és az abból következő makrogazdasági operátorok eredményességé-

¹³ Valamint az egyre konzervatívabb amerikai társadalom dinamizmusának fiktív, de szükséges élményét is. Szükséges, mert a nyugati civilizáció szelleme elvárja az évről évre megélhető társadalmi haladás élményét. Fiktív, mert megítélésem szerint lényegi minőségi haladás nincs. A mítoszgyártó szórakoztatóipar társadalmilag elvárt feladatot teljesít az amerikai álom kultiválásával.

¹⁴ A Phillips-görbe a bérinfláció és a munkanélküliség közötti helyettesítés összefüggését leíró egyszerű függvény, illetve az ennek létét tételező elmélet, mely az Egyesült Királyság 1861–1957-es időszakára visszamenőleg helytállónak mutatkozott és az Egyesült Államokban az 1960-as években hatékony kormányzati eszközként működött. Az elmélet úgy finomodott évről évre, ahogy évről évre pontatlannak bizonyult, míg nem már háromdimenziós görbe alakját öltötte és megszűnt normatív szerepet játszani.

be vetett hit, mely valószínűleg jelentős részben az egyszerű grafikonokban kifejezhető makróösszefüggések mítoszából fakadt. Vagyis a körültekintő közgazdák éppúgy vonzódnak az egyszerű magyarázatokhoz, mint az átlagemberek. A modellalkotás eleve olyan leképzés, amely a valóság kezelhetővé tételére törekszik. Az emberi fogyasztásra szánt modellek pedig még kevésbé komplexek, hiszen az emberi értelmezőképesség igencsak korlátos.

A közgazdaságtan egyszerűsítő hajlamával kapcsolatban Deirdre/Donald McCloskey a következőket írja. „Vizsgáljuk meg ezt a mondatot a közgazdaságtanban: »A keresleti görbe lefelé hajlik.« A hivatalos retorika azt mondja, hogy a közgazdászok a statisztikai evidenciák miatt hisznek ebben, mégis a legtöbb hipotézisünkbe vetett hit más forrásokból származik: az introspekcióból (mit tennék én?), a gondolatkísérletekből (mit tennének ők?), a kérdéssel összefüggésben lévő ellenőrizetlen esetekből (mint például az olajválság), a tekintélyből (Marshall is hitt ebben), a szimmetriából (a kereslet törvénye, ha egyszer létezik a kínálat törvénye), a definícióból (a magasabb ár kevesebb kiadásra hagy lehetőséget) és mindenekfelett az analógiákból (ha a rágógumi keresleti görbéje lefelé hajlik, miért ne tenné ezt a lakásé vagy a szerelemé).” (McCloskey [1987], 174. o.)

A kelet-európai rendszerváltozás idején a szovjet modell szerinti szocialista gazdálkodás tudományos megítélése mitikussá zsugorodott abban a pillanatban, amikor a tudományos közvélekedés, a retrográdokat leszámítva, vita nélkül volt hajlandó elfogadni Kornai János elméletét mint végső, bizonyító erejű dőfést az állami dominanciájú gazdálkodás fundamentumába. Egy elmélet operálhat a valóság leképzésével, de nem tekinthető katartikus kinyilatkoztatásnak.

Hogy történhet mégis ez az együgyűség a közgazdaságtudományban? Erre talán cinikusan megjegyezhetjük, hogy egyelőre jobban tudjuk szimulálni a kvantumok viselkedését, mint a gazdasági döntéshozókat. A gazdaság oly mértékben beágyazott a társadalmi komplexitásba, hogy egy megbízható szimulációra képes szintetikus modell elképzeltetlen a társadalomtudományok mai színvonalán.¹⁵ Eközben nehezen törnek utat az inter- és a transzdiszciplináris megközelítések általában, továbbá azok az elméletek, melyek a klasszikus mikro- és makroökonómiai posztulátumok által lefektetett mainstream világképen kívül találják meg a gazdaság meghatározó erőit és struktúráit. A korrupció, általában a szürke- és a feketegazdaság, a

¹⁵ Tagadhatatlan persze, hogy az elszigetelt metszetek, fragmentumok vizsgálatában jelen van az a körültekintés, mely interdiszciplináris kontextusba helyezi a gazdasági problémákat. Így például a menedzsmenttudományok, melyek a pszichológia és a szociológia eredményeivel ötvözik a szervezet és benne az egyén gazdasági problematikáját. Vagy az ökológiai közgazdaságtan, mely a gazdasági, politikai, szociális, természeti és technológiai ismeretek együttes alkalmazásával juthat a technikai civilizáció és a természet konfliktusának igényes kritikájáig, valamint normatív felvetésekig.

fiktív teljesítmények, az image-fogyasztás, a kereslet manipulációja, a gazdaságot átszövő interperszonális hálózatok, az irracionális magatartás, a politikai érdekek, a munka és a fogyasztás igényessége, a természet védelme, s mindezen erők strukturái paragazdaságként (a konvencionális gazdaságtan mai paradigmáján kívül) élnek önálló életet.

A modernista közgazdasági attitűd egyébként magában hordja a mitikus megközelítést, hiszen azt feltételezi, hogy a valós gazdasági gyakorlat leképezhető egy – az emberi értelmezőképesség számára – kezelhető leíró modell vetületébe, mintázatába. A tesztelt leíró modell szerint várt eredmények eltérnek az egyszerűbb vetületben mért eredményektől, s a kutató ezt sok esetben várható statisztikai hibának fogja fel, ahelyett hogy elismerné, az általa képzett hipotetikus struktúra egyszerűségénél fogva eleve megbízhatatlan az úgymond teljes és összetett valóság alakulásában.

Normatív vonatkozásban, mely a közgazdaságtan tekintélyének és hatalmának forrása, a modellről egyrészt azt feltételezzük, hogy struktúrája rávetíthető a vele megegyező szerkezetű valóságra, másrészt, hogy a modell által kijelölt beavatkozási pontokra gyakorolt hatással a valóság kiszámítható módon alakítható át egy következő állapotba – a társadalom spontán formálódásai mellett, illetve azok ellenére is. Ebben a tekintetben a pénzügy a közgazdaságtudományok ékköve kell legyen. A reálgazdaságot reprezentáló pénzügyi eszközök, rendszerek, maga a pénz, az ár, az elszámolás, az értékek térbeni és időbeni konverziója közmegegyezéssel leképezései a reálgazdasági viszonyoknak és tranzakcióknak. A pénzügyi rendszer fiktív társadalmi konstrukció, mely lehetővé teszi, hogy a formalizált elmélet és a gyakorlat összhangba kerüljön, és – a modernista elvárások számára katartikus módon – mindenkor teljesülő számszerű egyenlőséggel írja le a bonyolult valóság általa kiragadott történéseit. Emellett a körültekintő pénzügyi elméletek és a publikum várakozásainak alakulása jórészt a pénzügyi rendszeren kívüli játéktérben zajlanak, hogy végül megint a szigorú konstrukció radikálisan formalizált, számszerűsített gyakorlati keretein belül váljanak megítélhetővé.

Durván leegyszerűsítve Milton *Friedman* (1953) filozofikus alapvetését, nem szükséges, hogy egy alkalmazott modell alapjául szolgáló hipotézis érvényes legyen, az viszont lényeges, hogy a modell alkalmazásával elérjük a várt eredményt. Így például kevésbé fontos, hogy Newton első törvénye a gyakorlatban soha nem teljesülő feltételen alapul (olyan testekre érvényes, melyekre más erő nem hat), ha a törvény körültekintő alkalmazásával az emberiség kijutott az űrbe. *Friedman* állítása igazolhatja a heurisztikák és leegyszerűsítő megoldások alkalmazását a közgazdaságban, ugyanakkor, mindezt megfordítva, arra is rámutat, hogy a közgazdasági feladatok összetettségének bagatellizálásával járó kezelési módszerek akkor sem igazolják az alkalmazott modell helyességét, ha a modellel a gazdaságot befolyásolni

tudják. A műszaki tudományok annak tudatában alkalmazhatják mitikus törvényeiket, hogy a kísérletezés és az alkalmazás során a valósággal folyamatos kölcsönhatásban alakíthatják ki a szükséges körültekintést és háttértudást. Ezzel szemben a közgazdaságtudománynak nem áll rendelkezésére sem egyebekben változatlan – ceteris paribus – közeg (a társadalom spontán formálódása, transzformációs dinamikája miatt), sem részletre szűkített laboratóriumi körülmények (a komplex társadalmi beágyazottság miatt), sem a társadalmi tesztreplés intézménye.

A társadalmi bonyolultság zavaró körülményeitől nem megriadó, a korlátolt modelleket bátran alkalmazó normatív közgazdasági gyakorlatot igazolhatja, hogy a „fejlett” világban kialakult gazdasági rend olyan önmaga természetéből fakadó (inherens) autonóm mechanizmusokkal rendelkezik, melyek hosszú távon biztosítják bonyolult gépezetének működését, így a normatív beavatkozások – e logika szerint – csak megakadályozzák a rendezetlenség (entrópia) növekedését. Ez a monetarista gazdaságpolitika önigazoló felismerése. Azonban egy rendszer olajozott működése, hogy a fejlett világ rövid és közép távon nem sodródik válság felé, sőt újratermel, innovál, nem igazolja sem önmagában vett, sem relatív „jóságát”. Ennek megítélése annak a függvénye, hogy mit tartunk a „jóság” kritériumának. Ha a bruttó hazai termék, a kamatláb, az infláció, a fogyasztói jólét és a szükségletkielégítés szintje jelentik az általános mércét, akkor ebben egy szellemi és etikai csapda rejlik, melyben a kialakult gazdasági rendet kritizáló irányzatok életüket vesztik. Elfedjük tudatlanságunkat, s mítosszá zsugorítjuk a gazdaság tudományos értelmezését. A közvélekedést mindmáig tápláló hagyományos közgazdaságtan olyan torz ideológiai és retorikai kontextust teremt, melyben a fennálló berendezkedés kritikája nehézkessé válik, a problémák radikális megoldását semmi nem indokolja, az alternatív berendezkedés keresése pedig antiszociális, utópisztikus, de legalábbis a naivitás és az irracionális árnya vetül rá.

Az alapprobléma rövid leírása

A „fejlett” világ meghatározó, egyúttal az öngerjesztő növekedésért felelős összetevője a totális túlfogyasztás, melynek meghatározó részét az alacsony szellemi (kulturális és mentális) igények mellett fogyasztható javak iránti kereslet jellemzi. A társadalmi jólét¹⁶ a polgári vagyonosodás eszményképehez kapcsolódik. Ezt az értéket követi az amerikai típusú társadalom, és erre alapoztak az 1970-es évektől a késői szocialista (például a kádári) társadalmak.¹⁷ A „fejlett” nyugati gazdaságokban az anyagi jólét évről-évre

¹⁶ A továbbiakban megkülönböztetjük a jólét (welfare) és a jóllét (well-being) fogalmát.

¹⁷ A szocialista berendezkedés kritikájával itt nem foglalkozunk, csak megjegyezzük, hogy ebben is eluralkodott és motiváló erőnek bizonyult a személyes anyagi gyarapodás.

átélhető növekedése, a fogyasztói életszínvonal folyamatos emelkedése hajtja a gazdasági növekedést. A jóléti irányultságú szabadversenyos gazdaságban a társadalom többségének fogyasztása már a korai szakaszban kielégítette a maslow-i hierarchia alapszükségeit (fizikai-fiziológiai és biztonsági szükségletek), létrejöttek az emberi méltóságnak megfelelő létkörülmények, azóta főleg a kényelmi színvonal emelkedik, vagyis a társadalom „túlfogyaszt”. A magas egyéni fogyasztás szinten tartásához, a korszerű mester-séges környezet megteremtéséhez és fenntartásához végtelenül kihasználják, sőt végérvényesen elhasználják a természetet. Mivel mind a végfelhasználói, mind a termelői, szolgáltatói és infrastrukturális szférák túlfogyasztók, a jóléti állam szükségszerűen környezetpusztító és környezetemészítő, függetlenül attól, hogy teljesíti-e vagy sem a társadalom által kikényszerített környezetvédelmi intézkedéseket. A pazarlási hajlamot maga a jóléti eszme és attitűd, azaz a „fejlett” társadalmak kultúrája és ideológiája hordozza.¹⁸

A jólét fizikai összetevői mellett a modern nyugati fogyasztói kultúrában rendkívül fontossá vált a javak vélt, virtuális hasznosságának, image-ének a fogyasztása. Ez tetten érhető például a marketing ráfordításoknak a kutatásik rovására végbement térnyerésében is (Ivanov [1999]). Környezetvédelmi szempontból akár üdvözlendő is lehetne a marketing- és image-árösszetevő növekedése a modern piaci árképzésben, a propaganda környezetterhelése ugyanis viszonylag alacsony.¹⁹ Az állandósult ternékpropaganda azonban rendszerint a motiváció legalacsonyabb szintjein befolyásol, illetve a könnyen emészthető szellemi ternékek mellé van csomagolva (lásd a tv és a rádió reklámjait). Fokozza az arrogáns és banális média térhódítását, és tömeg-igénytelenséget gerjeszt. A reklámpia és a marketingműhelyek munkái egyrészt az alacsony szellemi szinten vegetáló befogadó személyeket célozzák meg, másrészt meg is teremtik a virtuális célszemélyek tömegét. Új embertípust (homo consumust) ugyan nem generálnak, de mindenképpen egyfajta alacsony szellemi színvonalon való vegetálásra kondicionálnak. A javak image-ének fogyasztása a természeti környezetet még kímélheti, a szellemi környezetet azonban feltétlenül rombolja.

A jóléti berendezkedés kritikája tehát alapvetően két szempontból indokolt: a környezet-károsítás és a szellemi igénytelenség szempontjából.

A modernitás valóságformálásának kritikája

Mielőtt rátérnénk a gazdasági berendezkedés társadalmi jóságának alternatív mércéire, tekintsünk a modernista ideológiára, mely a mai világhoz vezetett!

¹⁸ Külön globális erkölcsi kérdés, hogy a „fejlett” társadalmak környezet-emésztésének nagyobb része a területükön kívül valósul meg (lásd az „ökológiai lábnyom” elméletét).

¹⁹ Mondjuk ezt számos súlyos kivétel ellenére. Ilyenek például a nyomtatott reklámhordozók, a csomagolás, a reklámmal járó vizuális és mentális zaj, illetve hangzavar.

Modernizmuson olyan világnézetet értünk, mely szerint az emberi értelem képes a valóság objektív értelmezésére és módszeres fejlesztésére. Az erőszakos modernista szellemiség előfordul mind a természeti, mind a társadalmi környezetben: részt vesz a környezet átalakításában, megjelenik a hatalmi rendszerben és a tömegkultúrában.

A modernkori környezeti probléma akkor jelenhetett meg, amikor az ember már nem alázzal fordult a természet felé, hanem a tömegek és a gépek erejére támaszkodva pusztítani kezdte. Az 1960-as években az emberi faj felsőbbrendűségében és mindenhatóságában már tömegek hittek; a közeli kozmosz meghódítása politikai teljesítmény volt, a technokrata jövőképet közvetítő művek nagy érdeklődésre tarthattak számot. A modernitás értékét ma már inkább csak kényelmében látjuk, a fejlett technika civilizációs vívmány lett, mely egyre inkább terheli a természetet. A társadalmi elit a tömegkommunikációval mint modern tudatformáló gyeplővel erőszakosan terjeszti az általa megfelelőnek tartott értékkeket és viselkedési normákat, de már az is, hogy elitpozícióba kerülhet valaki, a modern, racionális mechanizmusoknak köszönhető és általuk legitimált. A tömegkultúra infrastruktúrális közegként is értelmezhető, melynek révén sokrétűsége ellenére is homogén egységként kezelhető a modern társadalom; olyan infrastruktúra ez, amely kiszolgálja az alacsony mentális igényű túlfogyasztói életminta terjesztéséért felelős mechanizmusokat.²⁰

Jürgen *Habermas* szerint²¹ a modernitás igazi célja egy objektív tudomány kifejlesztése, ahol tudás, moralitás, jog és művészet területeinek sajátos racionalitás-kritériumai egymás mellett jelennek meg, mint ahogy a kulturális szférák is egymás mellett élnek. A modernitást az a vágy hajtja, hogy e társadalmat javító (emancipáló) „projektet” megvalósítsa, s ehhez a felvilágosult racionalizmus szellemét kell vitorláiba fognia. Habermas elmélete vélhetően a paradigma jegyében tudatosan vagy kevésbé tudatosan cselekvő személyek és szervezetek beállítottságát, valamint a racionális tudományos beállítottságot tükrözi. Az elmélet a valóság megváltoztatására buzdít; Kant felvilágosult „aude sapere”-je (a megismerés merése) azt jelenti, merjük és kívánjuk megváltoztatni környezetünket. A konzervativizmus-ellenes Habermas és a (szerinte) felvilágosodás-ellenes Nietzsche egyaránt a minden szükséges tudatában és birtokában lévő, lángoló tekintetű, tette kész individuumot eszményítik. Hogy ezen individuum cselekedjen is, meg kell szabadulnia kétségeitől. A szabadulás a felvállalt eszme segítségével történ-

²⁰ Az itt irányadóként kritizált „fejlett” nyugati demokráciának és a letűnt szocialista berendezkedésnek egyaránt sajátja a modernizmus paradigmája által szült, az ideologikus társadalmi modernitást, valamint a tényszerű technikai modernitást hivatkozási alappá és követendő normává emelő szellemiség.

²¹ Hassard (1995), 111–139. o. alapján.

het, melynek „helyességét” a valóságról alkotott közös értelmezés biztosítja.²²

A modernizmus imperialista attitűdöt rejt magában, amennyiben az eszme által „legitimáltan” meri rátelepíteni fejlettebbnek vélt modelljét a valóságra. A modern gazdasági berendezkedés rátelepedő erőszakosságának (imperializmusának) megdicsőülését a marketing és a reklám mély társadalmi beágyazottsága fejezi ki, mivel a marketing és a reklám célja éppen az, hogy mikromodelleket telepítsen a piaci tudatra vagy éppen a tudat alattira. (Miért van a fogyasztónak szüksége éppen az adott termékre, szolgáltatásra?) A modern piaci szemlélet úgy tartja, hogy a reklám, mint a totális propaganda piacszervező intézménye, magától értetődő mechanizmus, mely szükséges és szerves előfeltétele a túlfogyasztásra épülő, növekedés-orientált gazdasági berendezkedés egészséges működésének. A hazugság ilyen intézményesülése azonban nem lehet sem egy humanista, sem pedig egy magát racionalisnak valló társadalom sajátja. A modernizmus tagadja, hogy a valóság és a modell között kibékíthetetlen ellentét volna, mégis csak akkor képes a racionalitás talaján maradni, ha az elért valóságállapot és a követett modell jóslata között a hézagot magyarázatokkal pótolja. Ez a kiegészítő magyarázat feltehetően egyéni vagy közösségi szinten létrehozott mentális szimuláció (virtuális valóság).

Talán éppen a modernista magatartás által vezérelt totális valóságformálás melléktermékeként jött létre az a feszültség, mely a „palástoló mentális szimuláció” beiktatásával a posztmodern paradigmát szülte. A modernista racionalis és rendezett értelmezésre törekszik, ezért öntudatlanul „rendszeres” mítoszt épít be saját valóságképe és a valóság közé. A posztmodern szakít ezzel a hagyománnyal, úgy tudván, hogy valóság és mítosz szorosan összefonódnak.

A társadalom minőségének egy lehetséges megítélése

Humanista szempontból, nézetem szerint, egy társadalom minősége például az alábbi öt kritérium alapján ítéltető meg. (1) Milyen az egyén és a közvetlen személyes környezete pszichoszociális egészsége? Boldog-e az ember mint pszichoszociális lény? (2) Mennyire igényes az egyén és a környezete szellemileg, differenciált-e intellektuálisan? Törekszik-e az ember a tudásra, vágyik-e a kultúrára? (3) Milyen színvonalú és mennyire intenzív a tudományos kutatás, milyen színvonalú az akadémiai szintű oktatás? Működnek-e elit szellemi műhelyek, s mennyire támogatja őket a társadalom? (4) Milyen a társadalom egészségügyi állapota, testi kultúrája, biztosítottak-e az ember-

²² Ez részben áthallás a schumpeteri vállalkozók mint „tetterős fickók” ikonográfiájára, ahol ötvöződik az alkotó felfedező géniusza a „kreatív romboló” bátorságával (lásd Grabher–Stark [1996]).

hez méltó fizikai létfeltételek? – A polgárok egészségének megőrzése a többi kritérium előfeltétele. (5) Mennyire terheli a társadalom a természeti környezetet? Mennyire szennyezi, mennyire alakítja át, és hogyan gazdálkodik erőforrásaival?

A humanista felfogás nem tekinti kritériumnak az életszínvonalat (fogyasztási színvonalként), a felhahozott anyagi javak mennyiségét és minőségét, bizonyos színvonal fölött az egyén kényelmét és környezetének fejlettségét (a jólétet), illetve a természeti környezettől való függetlenséget (az emberáldozattal járó természeti katasztrófák megelőzését kivéve). A hagyományos modernista felfogásnak az öt kritériumból a tudománnyal, az egészséggel és a méltó életkörülményekkel kapcsolatos a sajátja, a többi idegen tőle. Ellenben a humanista javaslat az emberi igényeket nem helyezi a természeti környezet igényei elé, az emberi lét minőségét nem az objektíven mérhető körülményekhez, hanem a megélt észlelésekhez és értelmezésekhez kapcsolja (szubjektív jólét, subjective well-being),²³ valamint a szellemi és emocionális differenciáltságot, igényességet fontosabbnak tartja a pusztá környezetformálás és érdekérvényesítés képességénél.²⁴ Ezért a jövő formálása szempontjából más követendő berendezkedés rajzolódik ki, ahol az átlagember pszichoszociális és szellemi igényessége, valamint a természeti környezet értékelődnek fel radikálisan. Az efféle berendezkedés pedig nem teheti központi értéké a cserét, a hasznosságot, a hatékonyságot, általában a gazdasági teljesítményt, a jólétet, a fogyasztási színvonalat, a tökeérdekek elsőbbségét és a többségi érdeket. Az igényes szellemiséget ösztönző társadalom kérdésköre nem szerves része e közgazdasági fókuszú eszme-futtatásnak, az azonban biztosan állítható, hogy a tömegek szellemi kultúrája áttételes kapcsolatban áll a gazdasággal. Az olvasó megítélésére bízom azt a megállapítást, hogy a XXI. század elején a „fejlett” fogyasztói társadalom tömegkultúrája az igénytelen szellemiséget kultiválja, ahogy csökken a tárgyak tartós minősége iránti igény is, és mindez végső soron a tömegpiacon termelők profitérdekével, illetve a rövid távú sikerre törő menedzseri magatartással hozható összefüggésbe.

Megítélésem szerint ma az emberek méltó életkörülményeinek, egészséges és igényes mentális környezetének követelményei mellett a környezetvédelem ügye kell legyen a társadalom minőségének elsődleges mércéje. A természeti környezetet nem lehet fenntartani a mai jóléti berendezkedéssel: a növekedéssel, túlfogyasztással hajtott gazdasági modellel. A fogyasztás, a termelés, az infrastruktúra pazarlóan bánik környezetünkkel, s ez óhatatlanul

²³ Az objektív körülmények ekkor nem veszítenek fontosságukból, de értékelésük, úgymond, mentális áttétellel történik.

²⁴ A modern nyugati kultúrában eddig kevésbé fontos szemlélődő, intenzív belső vctületnek nagyobb szerepet kell kapnia a kifelé forduló, extrovertált harsányságnál.

a természet kizsákmányolásához és pusztításához vezet, ellehetlenítve a fenntartható fejlődést.

A gyakorlat és az értelmezés különbözősége

Hogyan zavarja össze a jövedelemtermelés folyamatos növekedésének fétise köré szerveződött közgazdasági eszközrendszert egy olyan gazdasági vízió, amely elveti az önmagáért való materiális terebélyesedést és a bruttó hazai termék (GDP) növekedésének jótékonyosságát? De vajon a környezetkímélő paradigmának kell-e választ adnia erre a kérdésre?

Tegyük fel, hogy a közgazdaságtan által képzelt és mért gazdasági valóság jelentősen torzított a valóság – mondjuk úgy – tényleges tartalmához képest. Ebből két dologra következtethetünk. A modell már a mai paradigmában is torz, hamisan tükrözi a megfigyelt és a befolyásolt valóságot, eleve rossz. Másfelől a gazdaság hagyományos közgazdaságtan által nem értelmezett része, azaz a paragazdaság jelentős erőforrásokat biztosíthat egy más természetű, így akár egy környezetkímélő berendezkedés számára is.

Paragazdaságnak a tényleges gazdasági komplexitás, valamint a hagyományos közgazdasági szemlélet által sugallt gazdaság különbségét neveztük, mely túlnyomórészt azért jött létre, mert a gazdaság tartalma és értelmezése nem illeszkednek megfelelően. Ezt az állapotot csak tartósítja a hagyományos közgazdaságtan ideológiája és retorikája. A hivatalos gazdasági modellek és a gazdaság formalizált rétege egymás vetületei, egymást is formáló retorikai közegekben jelentkeznek. A gazdaság formalizált rétegének tekinthetjük a gazdasági szakma és döntéshozók operacionalizálható és a kommunikáció révén megosztott képzetét a gazdasági valóságról, ez a képzet pedig erősen függ az uralkodó hivatalos gazdasági modell mögött rejlő ideológiától és a gazdaságpolitikai tanácsadók által képviselt szakmai nézetektől. A gazdaság formalizált rétege a valóságos gazdasági komplexitástól jelentősen eltér, mondhatni, önálló struktúra, így számos, a gazdaság alakulását meghatározó erő nem kerül be a tematikus gazdasági leírásba és a normatív előírások teremtetten rendszerbe.

A formalizált réteg és a valós gazdasági komplexitás össze nem illésének legalább két gyakorlati oka van. Az uralkodó gazdasági nézetek egyfelől számos jelenséget periférikusnak ítélnek meg, modelljük ezeket egyáltalán nem, vagy éppen csak tartalmazza. Kívül esik az értelmezésen a gazdaságot átszövő interperszonális hálózatok gazdaságszervező hatása, egy-egy aggregált mutató számszerűsítése utal csak a fekete- és a szürkegazdaságra, nem jelenik meg a modellben a politikai érdek, az irracionális fogyasztói és döntéshozói magatartás, az image-fogyasztás vagy a kereslet manipulációja. Másfelől a közgazdaságtan és a formális gazdasági gyakorlat egyaránt azokkal a jelenségekkel foglalkozik, melyeket számszerűen tud megragadni. A gyakorlatban számos példát találhatunk a jövedelem- és teljesítmény-

elszámolás rendkívül nagy torzításaira, noha a klasszikus aggregált gazdaságszámolási eszközrendszer továbbra is önigazolóan használható marad. Bürokratikus szervezeteken belül és tökéletlen piaci viszonyok között létezik tartalomtól független teljesítmény-elszámolás, az elszámolt értéket növeli a korrupció, újfent említhetjük a szürke- és a feketegazdaságot.

De mi támasztja alá azt, hogy a gazdaságról alkotott hivatalos modellek és formális képzetek az uralkodó paradigmán belül eleve torzak?

(1) *A felsőszintű gyarlóság.* Valószínű, hogy a nagyvállalati és a kormányzati döntések oly mértékben terheltek az interperszonális hálózatok sajátos érdekrendszerei, az emberi irracionalitás, valamint a korrupció által, hogy a kutató ugyan mindenkor megtalálhatja bennük a racionalitás mintázatát, de kétséges, hogy ezzel az elsődleges kiváltó okokat tárja fel. A formalizált gazdasági folyamatok és benne a szabályozott döntéshozatal felszíne éppen azért csalóka, mert a szereplők tevékenysége általában követi a formális játékszabályokat. A látens és esetenként meghatározó érdekviszonyok inkább a sajtó, a dráma és a memoárok tárgykörébe esnek. A gazdasági viszonyok alakulását emberi kapcsolatok és személyes szituációk metszetében értelmező irányzatok éppen ezért nagyobb valószínűséggel képesek a valóság modellezésére, mint a hagyományos piaci szereplőkkel és racionális döntéshozókkal operáló modellek. Dacára ennek, a normatív szabályok elsősorban a hagyományos szervezeti, illetékességi struktúrák modelljében készülnek el, és csak közvetve veszik figyelembe az ebben tetten nem érhető jelenségeket.

(2) *Az általános költségtényező gazdaságon kívülisége.* A nemzeti ár-színvonalat jelentős mértékben meghatározó energiahordozók, így feltehetőleg a kőolaj ára sem a kitermelés által meghatározott kínálatához kapcsolódik, hanem a kitermelést meghatározó politikai döntésekhez, játszmákhoz, globális érdekegyensúlyokhoz.

(3) *A korlátlan manipuláció hasznossága.* Vajon milyen csercérték-arányokban értelmezhető a modern gazdaságban nem kivételként, hanem tömegesen megjelenő marketing-intenzív termékek ára? Az elféle termékek ára, az előállítási és terítési költségen túl, tartalmazza a vevő várható vásárlására osztott költségét annak a kommunikációs kampánynak, mely meghatározó mértékben növelte az adott vásárlás hasznosságérzetét. Így kerül egyensúlyba az észlelt hasznosság a kampány költsége miatt akár nagyságrendileg is megnövelt árral. Mikroökonómiai eszközökkel kezelhető volna ez az eset is, de ellentmondásban van a klasszikus közgazdaságtan gazdaságképével, ahol a termelőt korlátozza a kereslet. A keresleti görbe azonban ma már tág kezek között manipulálható.

(4) *A hálózati externália.* Ha a hálózati belépésért (a vásárlásért) kifizetett összeg egyenes arányban van azzal, hogy hányan és/vagy kik kapcsolódtak be a hálózatba (vesznek hasonló jószágot), akkor külső hálózati

hatásról (network externality) beszélhetünk.²⁵ Ez a jelenség oly mértékben torzítja el a keresleti oldalt a szoftverek esetében, hogy az elsőként piacot teremtő vagy meghatározó piaci részesedést szerző szállítók automatikusan nagyobb és biztosabb piaci részesedéshez jutnak, miközben előállítási költségek alig emelkednek (Economides [2001]).²⁶

(5) *A végtelen kínálat.* A hagyományos gazdasági gondolkodásban a szűkös erőforrások átalakításával képzett jövedelemtermelés jelenti a gazdasági tevékenység alapmodelljét. Ennek a modellnek mindaddig a mezőgazdaságra, az iparra és a szolgáltatási szférára kellett érvényesnek lennie, most azonban megjelent a számítógépes szoftver, melynek talán csak a populáris film- és zeneiparban volt előzménye. Az erőforrás oldalon korlátlan mennyiségben sokszorozható szoftverre a hagyományos modell nem alkalmazható. Most, hogy a szoftveralapú jóságok egyre nagyobb piaci szerephez jutnak, termelésük valódi közgazdasági problémát vet fel. A hatást két körülmény tompítja: egyrészt a szoftveripar bevételeinek jelentős része egyéb szolgáltatásokból képződik és a szoftverek e szolgáltatások nélkül nem életképesek, másrészt a marketing a szoftvereknél is jelentős forgalomarányos költség-tétel. (Az első korlátozó körülmény inkább a nagyvállalat, utóbbi inkább a tömegpiac esetére érvényes.)

(6) *A szellemi munkaerő teljesítménye.* A szakértelmét használó munkaerő teljesítménye másképp ítéltető meg, mint a mérhető teljesítményelvárásokkal dolgozó (Burgelman [1991]). A szakértő teljesítménye nagymértékben múlik azon például, mennyire kötelezte el magát. Azt ugyanis nehéz megítélni, hogyan végezte munkáját (az elvárásokat formálisan teljesítően, vagy jól, vagy igényesen, vagy egyenesen zseniálisan és előremutatóan csinálta-e meg). A fehérgallérosoknak lehetőségük van arra, hogy teljesítményüket manipuláltan közvetítsék felettesük felé, aki hozzájuk hasonlóan referáló, jelentéseket irogató (raportáló típusú), manipulációval élő munkaerő. A tényleges és az elkönyvelt teljesítmény náluk nagymértékben különbözhetnek egymástól. A nemzetgazdasági elszámolásban a papíron megjelent teljesítmény és annak bérvonzata jelenik meg, a jövedelmet pedig elköltik vagy megtakarítják. A bürokratikus vállalat képtelen reálisan megítélni a szakértői teljesítmény értékét, viszont ki van téve az adott szakértői és/vagy vezetői kategóriára érvényes iparági átlagjövedelmek kifizetésére vonatkozó jóléti kényszernek.

²⁵ Például egy számítógépes operációs rendszer annál értékesebb, minél többen használják. De a telefon és a faxkészülék sem volt hasznos jószág, amíg ki nem alakult használoknak köre.

²⁶ A szoftverpiacokat jellemző hálózati hatás a szabványosítás hiányának és az átmeneti inkompatibilitásnak (összeférhetetlenségnek) is köszönhető, amire a Microsoft esete emblemikus példa.

(7) *A közvetítés értéke.* Bizonytalan az ügynöki²⁷ hozzájárulás értéke is. A jelenséggel behatóan foglalkoztak a gazdaságtudományok és számos speciális modellt alkottak rá. Így például bizonyítható a pénzügyi közvetítők létjogosultsága általában (Diamond [1984]). A nem tökéletesen informált piacokon, ahol az ügynököknek elsődleges közvetítő szerepük van, számos információ marad homályban, s ezáltal követhetlenné válik az ügynöki teljesítmény.

(8) *A B2B (business-to-business), azaz a vállalatok közötti gyarlóság.* A image-vezérelt fogyasztói piac sajátos racionalitásához hasonlítható a vállalkozói, sales-force értékesítő katonákra alapozott vevő-szállító viszony. A szakmai termékeket és szolgáltatásokat frontemberként bemutatók és értékesítők jellemzően kevésbé ismerik kínálatukat, viszont kiváló hordozói a fogyasztói társadalomban természetessé vált hurráoptimista marketing-üzeneteknek. A vevői oldalon álló döntéshozók viszont rendszerint formálisan indokolható választásban, például a piacon jól hangzó nevű „multi” ajánlatának elfogadásában érdekeltek. Számos nagy értékű szállítás azért jön létre, mert e két sajátos alkalmazotti kontextus egymásra talál. E szituációk felszíni, formális racionalitásához megint csak nem fér kétség, hiszen a versenyipiaci játékszabályokat formálisan itt is betartják.

(9) *A feketegazdaság.* Klasszikus példa az olasz maffia és a közpénzből finanszírozott óriásprojektek (például az utépítés) összefonódása. A kiemelt társadalmi értékű, ám a projekt bonyolultsága miatt átláthatatlan, illetve a „puha költségvetési korlát” révén felülfinanszírozható beruházások a döntéshozók, a hivatalnokok és a vállalkozók háttéralkuit követően látszólag racionális piaci feltételek között találnak gazdára. Az így szerzett, nemzetgazdasági szinten is számottevő jövedelemnek feltehetően jelentős része az árnyékgazdaságot gyarapítja, s a költségvetésbe leginkább csak az általános forgalmi adó és a luxusadó formájában jut vissza.

(10) *A kreatív könyvelés.* Az Enron- és a WorldCom-botrány ékesen bizonyítja, hogy dollármilliárdos nagyságrendű torzítások is előfordulhatnak a könyvelésben. A gazdálkodás objektív bemutatására hivatott könyvelés, a pénzügyhöz hasonlóan, kiváló megtestesítője a formális szabályokra és számtani eszköztárra alapozott alkalmazott gazdaságtani paradigmának. Kreatív alkalmazásban azonban a számok a menedzsment érdekeinek szolgálatába is állíthatók, és nemcsak a modell rugalmatlansága miatt kezdik torzítani a gazdálkodás tartalmát. A számviteli kimutatások formális logikájának visszafejtésével (egyfajta „backward engineering”-gel) a jelentések mondanivalója kozmetikázható.

²⁷ Ügynök: bármely gazdasági folyamatban közvetítő, tehát egyik felet a másikkal vagy a piaccal összekötő szereplő. Ügynök a megbízó érdekében eljáró szereplő is, a bank, a nagy- és kiskereskedő, a bróker, az ügyvéd vagy akár a fizetett vállalatvezető.

A gazdaság formális struktúrája tehát nem fedi pontosan a lényegi struktúrát, aminck nem mond ellent, hogy a formális struktúra kétségtelenül képes mérni, sőt befolyásolni a gazdaság tartalmát. A két struktúra közötti áttérképezési mintázatok stabilak, képesek spontán egymáshoz csiszolódni. Konkrét, ám részleges magyarázatként az alábbiak szolgálnak.

(1) A gazdaság szereplői formálisan teljesítendő játékszabályok összességként fogadják el a formális struktúrát, e játékszabályoknak megfelelően alakítják magatartásukat, minek következtében a formális modell szándékoltan és racionálisan teljesül.

(2) A mért gazdaság körén kívül esik, de annak komplementere a korrump, a manipuláltan kimutatott teljesítményekbe burkolózó, illetve a feketének minősített gazdaság. Az ide tartozó tevékenységek szándékosan a tetten nem érhető tartományban jelentkeznek, jöllehet a hivatalos gazdasági réteggel szövevényesen összefonódtak.

(3) Természete szerint az ember olyan kép fenntartására törekszik, mely megfelel a közmegegyezésnek, így a nem közmegegyezéses jelenségek – közös társadalmi erőfeszítéssel – lényegtelennek minősíthetők (lásd például Bem [1970]; Festinger [1963]).

(4) Maga a berendezkedés önmaga ideológiai megerősítésében érdekelt, így azt tudatosítja és hirdeti, hogy összhangban van a valósággal.

(5) A jegyzett teljesítmények és ellenértékük torzítása nyilván stabil, szokványos mintákban történik. A gazdaság tényleges (látens) és mért teljesítményei olyannyira együttmozognak, hogy a torzítás, bármily nagy legyen is, elveszíti jelentőségét. Amíg a rendszert nem éri nagyobb megrázkódtatás és az együttmozgás fennmarad, a gazdasági valóság modellezésére alkalmazott közgazdasági konstrukció érvényesnek tekinthető. Következésképpen a bruttó hazai termék (GDP) mutatója valós folyamatokra (de nem a társadalmi jóllét alakulására) utal.

A forma és a tartalom eltéréséről különösen akkor fontos beszélni, ha a gazdasági berendezkedést kívánjuk átalakítani. A paragazdaság ugyanis erőforrásokat és lehetőségeket kínál. Éppúgy, ahogy a kelet-európai országokban az előző rendszertől örökölt lokális és ágazati interperszonális hálózat is fontos strukturális forrásként vehető számba az átmeneti gazdaságok piactgazdasággá alakulásában (Grabher–Stark [1996]).

Egy minőségi alternatíva óvatos vázlata

A kelet-európai országokban lezajlott átmenet a késő-szocializmusból a privatizált és fogyasztói piactgazdaságba biztató példája annak, hogy közel egy évtizeden belül is végbemehet gyökeres rendszerváltozás. Vitathatatlan, hogy a teljes metamorfózis (generációs, kulturális és intézményi átalakulás) hosszabb időt vesz igénybe, a funkcionális változhoz azonban a legtöbb volt szocialista országban ilyen kevés idő is elég volt. Kiemelkedően fontos sze-

repet játszott ebben az, hogy e társadalmak ideológiailag már felkészültek az átalakulásra,²⁸ a fogyasztói társadalom értékeit már a 70-es évekbeli késő-szocialista berendezkedés is kultiválta, Brezsnjev Szovjetuniója éppúgy, mint Kádár Magyarországa. De a fogyasztói szemlélet amúgy is nyitott kapukat dőnget minden polgáriasodó társadalom szellemiségében. Ha pedig a berendezkedés társadalmilag tudatos módosításában – a kényszer és a manipuláció mellett – a fogyasztói ideológiai attitűd döntő szerepet játszott, más esetekben is jelentősége lehet. A fogyasztói értékrendhez mérhetetlenül ragaszkodnak a polgárok, de nemcsak ezért esélytelen a környezeti katasztrófa lehetőségét a túlfogyasztás leépítésével elkerülő rendszerváltás gondolata. Akadályozó tényező a társadalmi elit érdekeinek vélhető sérelme is, mely klasszikus stabilizáló körülmény. A történelem mégis azt mutatja, hogy legyenek bármily erősek is a reformok útját álló erők, egy-egy kataklizma beálltával meggyengülnek, teret adva a változásoknak.

De milyen lehetne az a rendszer, mely számos lényeges ponton teljesíti a létező modern gazdasági paradigmát, illetve egyfajta egyensúlyt képvisel a piaczgazdasági szabályok, valamint a környezettudatosságot kiemelt társadalmi érdekként kezelő normatív beavatkozások rendszere között? Az alternatív berendezkedés leírásához új doktrínaként itt a puritán anyag- és energiefelhasználás társadalmi érdekét vezetjük be.

A módosított gazdasági berendezkedés szempontjából mérvado intézkedések akkor kerülnek szabad tartományba, amikor megteremtődnek az emberi méltóságnak megfelelő fizikai létkörülmények. A továbbiakban csak az anyagi javak fogyasztásával foglalkozunk, s eltekintünk a szolgáltatásoktól és az elektronikus/virtuális jószágoktól.

Alaptételként fogadjuk el, hogy a jobb minőségű termékek kisebb mennyiségben szolgálnak azonos hasznossággal és fogyasztási élménnyel, mint kevésbé jó minőségű társaik, ellenben drágábbak azoknál, hiszen előállításuk minőségi alapanyagot, igényesebb termelési körülményeket és nem utolsósorban magasabb szaktudást feltételez. Ellentétük, a „bóvli”, a tömeges túlfogyasztás körébe tartozó és/vagy az alacsonyabb termelési és fogyasztási igénynek megfelelő és/vagy kevésbé tartós jószágot jelent. Amennyiben radikálisan meg tudjuk változtatni a fogyasztói ideológiát, megszüntethetjük a vásárlásra hergelő marketinget, elfelejthetünk olyan magatartási mintákat, mint a shoppingolás, véget vethetünk a folyamatos anyagi gazdagodásnak, a felhalmozásnak és öncélú állományfrissítésnek. Ellenben az új ideológia ösztönözheti a polgárok minőség-érzékenységét²⁹ és minő-

²⁸ Elismerve a hatalom- és tökeszerzési érdekek enzímként és strukturáló erőként játszott szerepét, valamint az úgynevezett szabadválasztásos politikai rend kialakításának hajtóerőit.

²⁹ A tartós minőség gyártására és fogyasztására való hajlam vonatkozásában az utóbbi évtizedekben csökkenő tendenciát figyelhetünk meg.

ségismeretét, valamint elterjesztheti a kapitalista fejlődésben már egyszer kulcsszerepet játszó puritanizmust, itt már az előállításukban vagy üzemeltetésükben sok alapanyagot és energiát igénylő javak fogyasztásával kapcsolatban.

A termelési szférában megszigoríthatjuk a bővli gyártását. A szigorítás hatására a túlfogyasztás tartományába kerülő bővlik megdrágulnak, csak a magas minőségi kategóriában versenghetnek, ahol viszont a manipulatív reklám hiánya miatt versenyképtelenek a minőségi javakkal szemben. A fogyasztás átcsoportosulása a magas minőségű termékek felé némileg leköti a korlátozott mennyiségű fogyasztás révén felszabadult jövedelmeket, ami az egyensúly szempontjából fontos másodlagos hatás. A tartós fogyasztási cikkek területén az életminőség romlása nélkül is jelentős előrelépést tehetünk a fogyasztás kisebb környezeti terhelése felé, ha a tömegfogyasztókat a magas minőségű és jelenleg luxus kategóriába eső tartós jóságok felé tereljük. Ennek következtében ugyanis a tartós cikkek a mainál jóval több időt töltenének a háztartásban, és a jövedelem ismét lekötődne. Ennek lehetővé tételére az időbeli pénzügyi közvetítés rendszerében is ki kell alakítani a megfelelő szolgáltatásokat (hitelezés).

Mint ahogy az értékarányos csereviszonyok – jobb híján – továbbra is a gazdaság gerincét kell hogy alkossák, ezért azokat össze kell egyeztetni az új gazdaság túlfogyasztás-ellenes hajlamával. A mechanizmus megmarad, de az árakat eltérítik. A csere ősi gazdaságteremtő szerepe annak révén fajult el a „fejlett” gazdaságokban, hogy a „többet termeltek, ha te is többet termelsz, és akkor többet cserélünk, mert fogyasztásunkat tovább növelhetjük”-összefüggésrendszer kiengedte a hosszú távon korlátlan kereslet szellemét a palackból, hiszen a kereslet és a kínálat tetszőlegesen magas szinten is egyensúlyba hozható. A csere eredendő feladata azonban a lehetőségek (kínálat) és az igények (kereslet) összehangolása egy a szereplők számára megfelelőnek tűnő értékrendszerben. Tehát ha a lehetőségek és az igények megfelelő szűrőn keresztül kerülhetnek a piacra, valamint az értékrendszer az új gazdaság preferenciáit közvetíti, úgy a cseremechanizmusok továbbra is szolgálhatnak – ezúttal az új gazdaság javára.

Ahogy a rendszer magába építette a marketingköltségek ártorzítását, úgy más eltérítő összetevőt is magába engedhet. Bármilyen kreatív pénzügyi konstrukció segítheti az új gazdasági rendszer működését, kivéve a fiktív – társadalmilag nem támogatott, tényleges gazdasági erőviszonyokat nem kiegyenlítő, valós érdekeket nem tükröző – pénzügyi tételeket (kerülendő például a haszonszerző manipulációkat). De ha olyan mesterséges, áthidaló megoldásokat alkalmazunk, melyek a modell megfelelő ellenőrzési pontjain elszámolhatók és az áthidalás végpontjain gyakorolt gazdasági hatásuk ténylegesként rögzíthető, akkor még ezek sem okoznak gazdasági megrázódást. Efféle áthidaló gazdasági művelet a mezőgazdasági termelők tár-

sadalmi eltartása, az agrár-árkiegészítés, az eladatlan termés felvásárlása vagy a mezőgazdálkodás abbahagyatása és helyettesítése. Ha ugyanis a gazda megkapja jövedelmét, mondjuk, tájfenntartó tevékenységet végez, a fogyasztók pedig nem érzik meg a termés hiányát a piacon, akkor a gazdaság egészségesen működik továbbra is, mi több, sikeresen megszüntettek egy gondot és a környezet terhelése is csökkent. Ugyanez megtörténhet a bővligyártóval is: ha eltekint terméke előállításától, akkor a minőségi termelési rendszerre való átállás idejére hozzájuthat megszokott jövedelméhez, a fogyasztó pedig másra használja jövedelmét, pótolva az elvesztett fogyasztási haszonérzetet. A bruttó hazai termékre alapozott gazdaságot nem érné megrázkódtatás, viszont megszüntettük a bővli természetterhelő hatását.

Tegyük fel, hogy az átlagos minőség gyártója – speciális finanszírozás révén – méregdrága és környezetbarát berendezéscckkel cseréli fel korábbi gyártósorát. Alkalmazottait támogatott átképzésre küldi, amelynek révén elsajátíthatják a minőségi termeléshez szükséges erkölcsi normákat és az igényes munkához szükséges szaktudást. A termékek ettől fogva környezetkímélők, tartósak; használati és élvezeti értékük 2–3-szorosa a korábbiakénak. Eközben a környezetbarátság és a minőségi fogyasztás normáival felvértezett vásárló – esetleg hitellel támogatva – elégedetten dönt e lényegesen drágább termék megvásárlása mellett. Feltehetően 3–10-szeres árat fizetett, és a korábbi idő 2–3-szorosára elégitette ki háztartása szükségletét. Ha pedig – a képletes példa kedvéért – a megélt (szubjektív) elégedettsége is többszörös, ár és érték számszerűen is arányos lehet. A bruttó hazai termékre alapozott modell szempontjából pedig akár semleges is lehet az új gazdasági ideológia.

Cyber – egy radikális vázlat

A GDP növekedése általánosan elfogadott, de nem föltétlen cél. Elismert kutatások mutatnak rá, hogy az emberek szubjektív jólléte egy szinten felül független a fogyasztási színvonalától, a gazdasági növekedéstől, a környezet technikai fejlettségétől (lásd Durning [1992]; Easterlin [1995]). Ha a korábban kiemelt társadalomminőségi mércéket tartjuk szem előtt, akkor nyilvánvaló, hogy az öt minőségi kritérium csak áttételesen kapcsolódik a fogyasztói jólét növekedéséhez, ellenben a növekedésnél és az anyagi jólétnél szorosabb kölcsönhatásban áll a mentálisan megélt emberi boldogsággal. Tehát felvethetjük, hogy kifejezetten ezen társadalomminőségi tényezők hathatós javítása mellett akár egy gazdasági pangás is megfelelő környezet lehet a minőségi létformák számára. A csökkenő bruttó hazai termék és a növekvő társadalmi szubjektív jóllét egymás mellett bontakozó trendek is lehetnek. Ha egy új gazdasági berendezkedés képes hosszútávon biztosítani a társadalom többségének a pozitívan megélhető magasabb minőségű létet, akkor a közgazdasági mutatók pusztá romlása nem hátrányos, sőt kifejezetten üd-

vözlendő, mivel a környezet terhelése várhatóan csökkenni fog. A hanyatló gazdasági környezet mégis nagy kihívás a gazdaságirányítás számára, mert az ismert „gazdaságkezelési megoldások” éppen a hanyatlás megfékezését célozzák.

A kritériumok fényében módosított gazdasági berendezkedésnek – környezettudatos irányultsága mellett – a pszichoszociális környezet minőségét is jelentősen javítania kell. Ez is legitimálja a berendezkedés-váltást. Az emberi környezet minősége az egyének és csoportok észlelése, illetve általuk megélt tartalma tükrében értelmezhető, így végső soron szubjektív, mentális jelenség. Erre a viszonylagossági felvetésre építkezve elindulhatunk egy másik radikális alternatíva irányába, ha feltesszük, hogy az egyén fogyasztásának egy része a valóságot szimuláló virtuális valóságban zajlik.

De mielőtt a jövőben várható kibernetikus valóság esetére vetítjük a felvetést, szemügyre vehetjük a mai fogyasztói hétköznapiak egy speciális értelmezését. Megkockáztatható, hogy a modern polgár életének jelentős részét tölti el virtuális környezetben, ha a tévzés állapotát is annak fogadjuk el (Pelevin [2000]). Tévénézés közben az érzékszerveire vetített, összetett, valóságreprodukáló ingerek által létrehozott képzetbe éli bele magát, jelenlélménye van, és azonosul a látottakkal.³⁰ Hasonló élménnyel azonban máshol is találkozunk. Az image-jószágok marketing árösszetevőjét fedező értékfogyasztás jelentős részben elkülöníthető a termék megvásárlásától és fogyasztásától, és meghatározó mértékben köthető a reklám befogadásához, az image virtuális átéléséhez, az egyén ugyanis ekkor az image élményértékét fogyasztja.³¹ (A pay-per-view tv-adást³² pedig absztrakt áttétel nélkül is fogyasztási helyzetnek foghatjuk fel.) S ma már egyre jellemzőbb az is, hogy az élmények és az ismeretek fogyasztása átkerül a kibernetikus virtualitásba (lásd a multimédia- és az internetalapú rendszerekben zajló tanulást és szórakozást).

Jelenleg képtelenségnek tűnik, de technikailag megoldható egy olyan interface létrehozása kibernetikus valóság és egyén között, melyben a virtuális valóság hordozója az egyén összes érzékszervére képes a fizikai (konstans) valóságétól megkülönböztethetetlen ingeregységvetítést vetíteni. Ebben a speciális és feltételezett esetben az egyén fogyasztásának jelentős része virtuális közegben is kielégíthető, ami elsősorban az élményfogyasztásra érvényes. A virtuális turistaút, a virtuálisan meglátogatott meccs és az ott elfogyasztott

³⁰ Felidézhetjük korai példaként azt a valóságélményt és pánikot, melyet Orson Welles okozott a New York marsi inváziójáról szóló H. G. Wells sci-fi regénye alapján rendezett rádiójátékával (1938).

³¹ Már Festinger korai autósreklám kísérletei azt bizonyították, hogy a vásárlás utáni reklámfogyasztás csillapítja a kételyeket, igazolja a termékértéket (Festinger [1963]).

³² Pay/view: megnézett műsoronként (például film, mérkőzés) számlázó csatorna, ellenében az előfizetési rendszerben működőkkel.

virtuális chips élményei a megélt hasznosság szempontjából nem maradnak majd el a fizikai valóságban szerzett fogyasztási élményektől. A virtuális chips előállításának és elfogyasztásának közgazdasági besorolására, esereviszonyokban való modellezésére persze nincs triviális megoldás. Egyik lehetőségként a virtuális termék fogyasztói árát még egyenlőnek is tekinthetjük a valóságos termékével, tekintve hogy a fogyasztó megélt hasznossága egyenlő a konstans valóságéval. Az előállítás oldalán azonban a virtuális és a valós élelmiszeripari esetek alapvetően különböznek, hiszen míg a kibernetikus jószág végtelen mennyiségben ismételtető, a valós jószágot szűkös erőforrásból hozták létre.³³

Végső radikális gondolat kísérletként elképzelhetünk egy olyan társadalmat, amely teljes egészében és teljes életében a fizikai világ kibernetikus szimulációjában létezik.³⁴ De tegyük fel, polgárainak csak egymás felé való érzékszervi megjelenítése virtuális, mentális részvételük tényleges, tehát valós személyiségükkel és magatartásukkal teljes értékű tagjai e társadalomnak. Egy közösség érzékszervi tapasztalatainak ilyen tökéletes szimulálása, a valódi személyiségek megtartása mellett, a hagyományos valóságra megtévesztésig hasonlító teljes pszichoszociális rendszert eredményezne.

Az ember mentális lényege a pszichoszociális minőségekben, tevékenységekben és eredményekben van. Elveszítünk-e akkor bármilyen értékeset, ha környezetünk virtualizálódik, mi pedig összekapcsolódunk a virtuális valóság infrastruktúrájával? Nyilván ezer és egy keretfeltételt kell megfogalmaznunk ahhoz, hogy megalapozott igenlő választ adjunk: a virtuális valóság legyen autonóm, kizárva minden külső manipulációt, legyen folyamatos, nem pedig eseti stb. Totális mítosz az egész, melynek hősei mi magunk vagyunk. Ha a kibernetikus szimuláció a ma létező világot képezné le, és a ma élő emberek lennének a résztvevői, akkor a közgazdasági kísérletezés hagyományait követve *ceteris paribus* transzformációt hajtanánk végre, a gazdasági közeget változtatva fizikaiból virtuálissá. A „szép új” világban a vélt és tényleges közgazdasági törvények változatlanul érvényesülnének, ellenben mentesülne a természeti környezet az emberiség jelenlétének káros hatásaitól, miközben a virtuális világba áttelepített emberiség ugyanazon fogyasztási élményeket élné meg az új közegben.

³³ Némiképp hasonlít a dolog a palackozott, ásvánnyal dúsított víz esetéhez. A termék lényegi részét képező víz kevésbé korlátozott mennyiségben áll rendelkezésre, bekerülési ára töredéke a végtermék árának, mely leginkább a kezelési folyamatok, az infrastruktúra, a csomagolás, a marketing és a disztribúció függvénye. Fogyasztásának nem élmény része pedig közel azonos a csapvizével.

³⁴ Illusztrációként lásd a Wachowski testvérek kultikus hollywoodi alkotását, a *Mátrixot* (1999), mely először mutatta be közérthetően, hogyan helyettesítheti egymást totális virtuális lét és valós lét.

E virtuális társadalom megint csak egy gazdasági mítosz – nem a múlt, hanem a jövő kiragadott vonásainak ábrázolására, a közgazdasági szempontoknál jóval fajsúlyosabb problémákat vetve fel.

De minden kis mesének megvan a maga korszerű üzenete.

Gondolhatunk például a meztelen király anderseni történetére. Ha az egyén és az egyén környezete a nem létezőt létezőként éli meg, akkor a nem létező előállítói jogosulttá válnak fiktiiv teljesítményük kiszámlálására.

HIVATKOZÁSOK

Bem, D. J. [1970]: *Beliefs, Attitudes, and Human Affairs*; Brooks/Cole Publishing Co., Belmont CA, 1–23, 54–70. o.

Burgelman, R. A. [1991]: *Intraorganizational ecology of strategy making and organizational adaptation: theory and field research*; *Organization Science* 2, 239–262. o.

Diamond, D. W. [1984]: *Financial Intermediation and Delegated Monitoring*; *Review of Economic Studies* 51, 393–414. o., magyarul in. James, C. – Smith, C. W. (szerk.): *Tanulmányok a pénzügyi intézményekről – Kereskedelmi Bankok*; Panem–McGraw-Hill, Budapest, 1996, 23–47. o.

Durning, A. T. [1992]: *How much is enough? (The consumer society and the future of the earth)*; W. W. Norton & Co., New York, London

Easterlin, R. A. [1995]: *Will raising the incomes of all increase the happiness of all?*; *Journal of Economic Behavior and Organization* 27, 35–48. o.

Economides, N. [2001]: *The Microsoft Antitrust Case – Competition and Trade: From Theory to Policy*; *Journal of Industry*, augusztus

Festinger, L. [1963]: *The Theory of Cognitive Dissonance*; in. Schramm, W. (szerk.): *The Science of Human Communication*; Basic Books, New York, 17–27. o.

Friedman, M. [1953]: *The methodology of positive economics*; in. *Essay in positive economics*; The University of Chicago Press, Chicago, 3–43. o., magyarul: *A pozitív közgazdaságtan módszertana*; in. *Infláció, munkanélküliség, monetarizmus*; Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1986, 17–50. o.

- Grabher, G. – Stark, D. [1996]: *A szervezett sokféleség – evolúcióelmélet, hálózatelemzés és a poszt-socialista átalakulás*; in: Közgazdasági Szemle, szeptember, 745–769 o.
- Hámori B. [1998]: *Érzelemgazdaságtan – A közgazdasági elemzés kiterjesztése*; Kossuth Kiadó, Budapest
- Hassard, J. [1995]: *Sociology and Organization Theory*; Cambridge University Press, Cambridge
- Иванов, Д. В. (Ivanov, D. V.) [1999]: *Идея информационного общества и Internet* (Az információs társadalom eszmeje és az Internet); МОСТ, vol. 31, Szt. Pétervár, www.rsoft.ru/most/Review/ob01dec.htm
- Карницкий, Н. Н. (Karpickij, N. N.) [1999]: *Онтология виртуальной реальности* (A virtuális valóság ontológiája); Tomszk, tvfi.narod.ru/virtual1.htm
- Карницкий, Н. Н. (Karpickij, N. N.) [2000]: *Виртуальность и темпоральность* (Virtualitás és temporalitás); Tomszk tvfi.narod.ru/virtual.htm
- Kornai J. [1980]: *A hiány*; Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- McCloskey, D. N. [1987]: *Rhetoric*; in: Eatwell, M. – Milgate, P. N. (szerk.): *The New Palgrave: A Dictionary of Economic Thought and Doctrine*; Macmillan, London
- Пелевин, В. О. [2000]: *Generation „П”*; Vagrius, Moszkva, magyarul: Pelevin, V.: *Generation P*, Európa Kiadó, Budapest, 2001
- Polányi M. [é. n.]: *A tudomány meghatározhatatlan elmélete*; Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, oktatási fénymásolat

